

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1, 434
Lith

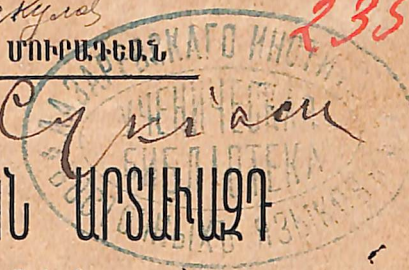
39

1999

~~N 200~~ ~~N 314~~ ~~235~~

Ինքնակ

Մ. ՄՈՒՐԱՆՅԱՆ

Դժ. Երևան

ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՐՏԱԻԱԶԴ

(Պատմական զբոյց)

443.

ՇՈՒՇԻ

Տպարան Հայոց Հոգևոր Տեսչութեան:

1888

Ինքնակ Երևան

ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՐՏԱԻԱԶԴ

Ա

Բարնանային առաւօտ էր. անտառի քամակից արդէն դուրս էր եկել արեգակը և անարածելի իւր ոսկեփայլ ճառագայթները Բազուման աւանի*) շրջակայքը: Արեւմտեան կողմում բարձրանում էին խոտաւէտ սարերը, որոնց վրայ հեռուից կարելի էր նկատել ոչխարների հօտերը, փռուած սպիտակ սաւանների նման: Գէպի հարաւ հոսում էր Եփրատը, Հայաստանի գլխաւոր գետերից մէկը, որի խուլ վշտոցը լսելի էր լինում հեռու տեղից: Գետի ջուրն այս անգամ առաւել առատ էր և

*) Այժմեան Ուշքի խաչի ս. Յովհաննու վանքն է:

28-1

1-89

մի փոքր դուրս էր եկել ափերից, որովհետեւ Սպարիլ ամսուայ վերջն էր և դեռ տեղ տեղ սարերի գաղաթներից հարուժւած էին ձիւնները և թափուժ բազմաթիւ բարակ առուներով մեծ դեղձ: Քանի աչքից հեռանում էր նփրատը, այնքան առաւել նրա ջրերը շողշողում էին: Պէպի հիւսիս-արեւմուտք եթէ դարձնելու լինէինք մեր հայեացքը, կարելի կը լինէր նշմարել գանազան տեսակ շէքերի կոյտեր, — այդ Ջարեհաւանդ քաղաքի պերակներն էին: Բազաւանի արեւմտեան կողմում, նփրատի ափերին մէկ փոքր բլուրի վրայ տարածուած էին Հայոց զօրքերի վրանները:

— Պիտէք ինչ կայ, եղբայրներ, դարձաւ մի նորեկ շինական շտապով և խորհրդաւոր կերպով զինուորներին, ես դալիս եմ կող գաւառից, այնտեղ են եկել հասել թշնամիները, ես

իմացայ, որ դրանք պարսիկներ են և գալիս են մահի տարած Սերուժանի հեռմեր զօրավարների դէմ: Ես հազիւ կարողացայ պրծնել անիծածների ձեռքից, շարունակեց վրդոված շինականը, իմ ընկերներից շատերի գլուխները թակել տուց, մինչև անգամ մէկին ճամբի վրայ կիսամեռ թողին:

— Պատճառն ինչ է, հարցրին մեծ հետաքրքրութեամբ զանազան կողմերից զինուորները:

— Էնդուր համար, որ մենք նրան ասացինք թէ Բազաւան աւանի ճանապարհը Եղջերք սարի վրայովն է, որ ինչպէս ձեզ յայտնի է շատ զժուար ճանապարհ է:

— Բա՛ հիմայ ո՞ւր կըլինի հասած թշնամին, ինչ ես կարծում, հարցրին մի քանիսները:

— Տօ՛, դո՛ք ձեր ճարը տեսէք, բարկա-

ցած ասաց շինականը, ո՞վ է խմանում,
Աստուած է գիտում:

Այս խօսքերից յետոյ զինուորիների մէջ
մեծ խառնակութիւն տիրեց, նրանք սկսե-
ցին իրարանցով ընկնել, մէկը միւսին չա-
փազանցրած հաղորդել լսած լուրը:
Նաստրին լուրը ձնշել և յուսահատու-
թեան մէջ էր ձգել, բայց կային և այն-
պիսիները, որոնք բռունցքները կամ ձեռ-
քերին ունեցած զէնքերը բարձրացնելով
աղաղակներ էին հանում, ասելով, այ, ա-
նօրէն Մերուժան, թէ մի մեր ճանկը
կրնկնես, քո կոնծկոնծալդ մենք շանց
կրտանք:

— Տէր Աստուած, դու լինիս մեզ օգնա-
կան, ասում էին զօրքի մէջ գտնուող հո-
գեորականները:

Այս ընդհանուր շփոթի մէջ մոռացել
էին լուրը յայտնել իրանց զօրավարին,

որ այդ ժամանակ վրաններից մի քանի
մղոն հեռու գտնուող զիւղումն էր:
Նրանք երբ զլսի ընկան, իսկոյն և եթ
երկու սուրհանդակ ուղարկեցին զօրա-
վարի մօտ:

Բայց ո՞վ էր արդեօք Մերուժանն և ի՞նչ
պատճառով էր եկել Հայոց աշխարհի
փերայ կռիւ: Մերուժանը Հայոց Արծրու-
նեաց մեծ իշխաններիցն էր, ուրացել էր
քրիստոնէական հաւատը և անցել պար-
սից կողմը, ընդունելով կուսպաշտութիւն.
նա արեգակը ճշմարիտ Աստուծոյ տեղ
էր ընդունում, ինչպէս պարսիկները:
Պարսից Նապուհ զօրեղ թագաւորը խոս-
տացել էր Մերուժանին հայերի վրայ
թագաւոր կարգել, եթէ միայն նա կարո-
ղանար Հայերին կրօնափոխ անել և
դարձնել պարսից սուտ հաւատին: Այս
անօրէն Մերուժանը ամենայն բան դործ

էր դնում, որ Հայերը թողնեն Քրիստոսի սուրբ Հաւատը. Հայոց նախարարներին բռնում էր բանտ նստացնում, Հայոց եպիսկոպոսների և քահանաների վրայ Հարկեր էր դնում և շատերին Պարսկաստանի Հեռաւոր տեղերն էր ուղարկում. Հրամայում և ստիպում էր, որ Հայերը միայն պարսից լեզուն սովորեն, աշխատում էր ամենայն կերպ Հայերի ծանօթութիւնը և մտերմութիւնը կտրել յոյներից, որոնց հետ լաւ էին Հայերը իբրև երկու դրացի քրիստոնէսց ազգեր: Մեր երկրում քանդելու աւերել էր տալիս սուրբ տաճարները և եկեղեցիները և նրանց տեղը շինել տալիս ատրուշաններ (կրակարաններ): Պարսից հողեորականները (մոզերը) ստիպում էին Հայ ժողովուրդին կուսքեր պաշտել և զոհ մատուցանել նրանց:

Այսպիսի և սրա նման շատ միջոցներ

րով Մերուժանը նեղում էր Հայ ժողովուրդին, որ ուրանայ իւր ճշմարիտ Հաւատը, բայց ժողովուրդը չուրացաւ, Հաստատուն մնաց այն առաքելական քարոզներին, որ արել էին ս. Բարթուղիմէոս և Քաղէոս առաքեալները, ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Մեծն Ներսէսը և ուրիշ հոգևորականներս: Վերջին անգամ պարսից թագաւորը կամեցաւ զէնքի միջոցով կրկին փորձ փորձել կուսպաշտութիւնը տարածել մեր երկրում: Նա իր չար մտազրութիւնը իրագործելու համար ժողովեց բազմաթիւ զօրք, յանձնեց Մերուժանին, որ սա գայ մեր երկրի վրայ: Մերուժանը մեծ վստահութիւն ունէր իւր վրայ. նա պարծենալով խոստացաւ Նապուհին կամ կենդանի բռնած բերէ նրա առաջ Հայոց զօրամարին, կամ նրա կտրած գլուխը: Ահա այս էր պատճառը, որ Մերուժանը եկել մտել էր

Հայոց երկիրը: Նա անարգել ամեն կողմերում իր չարագործութիւնները կատարելով, գալիս էր, որ Մամիկոնեան Մանուէլ զօրավարի երկրում նոյնպէս ստիպէ Հայերին իրանց ս. հաւատն ուրանար:

Բ

Այս ժամանակներում, այսինքն սրանից մօտ 1400 տարի առաջ, Հայաստանում թագաւոր չկար և մեր երկիրը կառավարում էր Մանուէլը, Մամիկոնեան իշխաններից ամենագլխաւորը և զօրեղը: Մանուէլը կոչւում էր սպարապետ, այսինքն գլխաւոր զօրավար: Նա առաջնորդում էր սղզը և բոլոր հայ նախարարների գլխաւորն էր:

Նա մեծ իմաստութեամբ և յաջողութեամբ կառավարում էր երկիրը և քանի որ կենդանի էր, հայ ժողովրդին ամեն ջանքով պաշտպանում էր պարսից հալածանքների դէմ:

Մանուէլ սպարապետը իւր պալատում պահում էր արգէն վախճանուած Պապ թագաւորի ընտանիքը, նրա կնոջը, թագուհի Զարմանգուխտին և երկու թագաժառանգ որդիներանց Արշակին և Վաղարշակին, որոնց սովորեցնում և կրթում էր, որպէս զև մեծանալով կարողանան լաւ կառավարել Հայոց երկիրը: Մանուէլի պալատի կրշտին միշտ բնակւում էր իւր ազգական Վաչէ Մամիկոնեանը, որ իւր նշանակութեամբ Հայոց երկրում Մանուէլից յետոյ առաջին տեղն էր բռնում: Այս Վաչէն ուներ մի երեխայ, Արտաւազգ անունով, որ համարեա իւր բոլոր ժամանակն անց էր կացնում Մանուէլի տանը: Մանուէլը ներան այնչափ էր սիրում, որչափ իւր որդիներին և թագաժառանգ Արշակին և Վաղարշակին: Նա միակերպ հոգս էր քաշում այս երեք երեխանց վրայ և աշխատում

էր, որ պիտանի մարդիկ զուրս զան ժամանակով, երեքին էլ սովորեցնում էր գրագիտութիւն և հայոց պատմութիւն: Վաչէն էլ էր աշխատում երեխաների կրթութեան վրայ, միայն թէ սա առաւել մարմնամարզութեամբ էր պարապում նրանց հետ. նա սովորեցնում էր թէ ինչպէս պէտք է զինաւորուելը վահան բռնել և նիզակ խաղացնելու ցոյց էր տալիս նետաձգութեան և ձիարշաւութեան կանոնները և ինքն երբեմն սպառազինուած անձամբ խաղ էր անում երեխաների հետ, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իւր համար ամէն մի հարկաւոր բան, որ գործ էր անում պատերազմի մէջ:

Քէտք է ասել որ Արտաւազը իւր հօր տուած դասերը աւելի էր սիրում, քան թէ Մանուէլինը, իսկ Արշակն և Վաղարշակն ընդհակառակը: Պատերազմական խա-

ղերը կազմուել էին Արտաւազի մարմինը և զարգացրել նրա ոյժերը, այնպէս որ երբեմն խաղալու ժամանակ նա վեր էր առնում իւր ընկեր երկու եղբօրն և ս, իւր տակը կոխում ու լացացնում, թէպէտ Արշակը նրանից տարի ու կէսով մեծ էր: Այս էր պատճառը, որ երկու եղբայրը մի փոքր չէին սիրում Արտաւազին:

Այն օրը, երբ Մերուժանը մտել էր Մամիկոնեան նախարարութեան սահմանները, Մանուէլը սրահում թեք ընկած բարձերի վրայ պարապում էր երեխաների հետ:

— Քո պապի անունն ի՞նչ էր, կարո՞ղ ես ասել հարցրեց սպարապետն Արշակից:

Քանի որ սա մտածում էր պատասխանելու, փոքր եղբայրը վրայ պրծաւ և բարկանալով եղբօր վրայ, ասաց.

— Իե՛տ մտածում էլ է, էն օրը չի՛ ասել մեզ

ապին:—Քո անունն ի՞նչ է, շարունակեց նա:

—Արշակ, ցածր ձայնով ասաց մեծ եղբայրը:

—Նրանն էլ էր Արշակ, պատասխանեց կարողական կերպով Վաղարշակը:

—Ներսէս մեծն ի՞նչպէս էր դալեւ Իրիզոր Լուսաւորչին, կարճով էք ասել, հարցրեց կրկին Մանուէլը:

—Ես զիտեմ, բացականչեց Արշակը,— մեր կաթողիկոսն էր:

—Եդպէս չե, կորեց նրան Վաղարշակը, նա Լուսաւորչի թոռան թոռն էր:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, ասաց Մանուէլը, շփեւով Վաղարշակի գլուխը:

—Սյգ ոչինչ, այդ ըսիլի մի զիտութիւն չե, մէջ մտաւ Արտաւազըրը — դուք թէ կարող էք, ասացէք, դարձաւ նա երկու եղբայրներին, քանի՞ անգամ Վարակ Մա-

միկոնեանը ջարդ ու փշուր է արել պարսից զօրքերին և քանի անգամ անօրէն Մերուժանը ազատուել է նրա ձեռքից: Դուք պարծենում էք ձեր հայր Պապ Թազաւորով և ձեր պապերով, բայց իմ հայրս ինձ ասել է, որ եթէ մեր Մամիկոնեանն ցեղը չլինէր, Հայոց Թազաւորները չէին կարող ընդգլխմանալ պարսից հարուածներին:

Յետոյ Արտաւազըր մի առ մի սկսեց պատմել Վասակի, Մուշեղի և ուրիշ Մամիկոնեանների արած քաջագործութիւնները: Երկու եղբայրը զարմացած լսում էին նրան, իսկ Մանուէլը անդադար ժրպտում էր. նա շատ ուրախ էր, տեսնելով այս փոքր երեսային, որ ողևորուած պատմում էր իւր ցեղի մատուցած ծառայութիւնները հայոց ազգին և թազաւորներին: Դեռ Արտաւազըր չէր գեր-

ջացրել իւր պատմութիւնը, որ ներս մը-
տաւ մի սուրհանդակ և դռան մօտ
կանգնած, խոնարհ գլուխ տալով, ասաց:

— Տէր, Կոզ դաւառից մարդ է եկեր,
ասում է, որ պարսից զօրքը Մերուժա-
նի առաջնորդութեամբ կրկին մտել է
մեր սահմանները:

Սպարապետը մի քանի ուրիշ հարցերի
մասին տեղեկութիւն ստանալուց յետոյ,
լրաբերին ասաց «բարեոք է» և այս
վերջինը նորից գլուխ տալով, դուրս եկաւ:
Մանուէլը արձակեց երեսաներին ասե-
լով. «գնացէք խաղ արէք», իսկ ինքը
մի քանի թիկնապահներին պատուիրեց,
որ գնան մօտակայ զիւղերը՝ և ցրուած
զինուորներին ժողովին վրանների մօտ,
որտեղ գտնուում էր հայոց զօրքի զլխա-
ւոր բանակը:

Այս առաջին անգամը չէր, որ սպա-

րապետը պէտք է պատերազմէր պարսից
դէմ, սրանից առաջ մի քանի անգամ
նա յաղթել էր նոյն իսկ Մերուժանին և
այս անգամ էլ նոյնպէս մեծ յոյս ունէր
յաղթելու, սրա համար էլ սուրհանդակի
բօթաբեր լուրը նրա վրայ մեծ ազդե-
ցութիւն չունեցաւ: Այսուամենայնիւ
նա իւր մօտ կանչեց Վաչէին և սկսեցին
երկսով խորհուրդ անել թէ ո՞րն է լաւ,
արդեօք բոլոր զօրքով գնան յարձակուին
Մերուժանի վրայ, քանի դեռ նա ճանա-
պարհին է, թէ ամբողջ բանակով սպա-
սեն թշնամուն, որ նա զայ և ապա յետ
մղին նրա յարձակումները: Վաչէն աւելի
յարմար էր գտնում իրադրութեյ առաջին
միտքը, որպէս զի թշնամին ժամանակ
չունենայ հանդստանալու ճանապարհին
կրած նեղութիւններից, իսկ սպարապետը
մտադիր էր սպասել թշնամու զայուն:

Արեգակը արդէն մայր մտնելու վրայ էր, որ մի նոր սուրհանդակ յայտնեց Մանուէլին թէ պարսիկները արդէն Բագուան առանի սահմաններն են մտել և կանգ առել Նիրատի ափի մօտ։ Որոշուեցաւ միւս օրը յարձակուել թշնամու վրայ։

Գ

Նրեխաները դուրս էին եկել սպարապետի մօտից, բայց խողը գլուխ չէր դալիս, երևում էր, որ սուրհանդակի յայտնած լուրը դատի ժամանակ փոքր ի շատէ ազդել էր նրանց վրայ։ Արշակը Վաղարշակը վախի մէջ էին ընկել և իրանց հասկացողութեան համեմատ դատողութիւններ էին անում, թէ ինչպէս պէտք է թաղչեն Մերուժանից, եթէ որ նա քայ յարձակուի իրենց ասն վրայ։

— Արշակ, դարձաւ կրտսեր եղբայրը

մեծին, ես մեր զինարանումն եմ թագ կենալու, որ չբռնեն ինձ թշնամիները։

— Իսկ ես մառանի մեծ պարահանումն որտեղ քաղցրեղէններ կն դրած։

— Դու ո՞ւր ես փախչելու, գարձան համարեա՞ միաձայն երկու եղբայրն ևս Արտաւազդ մանուկին, որ թէպէտ և մտածմունքի մէջ էր ընկղմած, սակայն երբեմն առ երբեմն ժպտալով ձեռքերը թափ էր տալիս։

— Նս իսկի ոչ թագ կը կենամ և ոչ կը փախչեմ ձեզ պէս, ես ուզում եմ գնալ տեսնել ինչպէս են կուում պատերազմի մէջ և էդուց խնդրելու եմ ապուց, որ ինձ իւր հետ ասնի Մերուժանի դէմ։

— Ամա անխելք ես հա՛, մէջ մտաւ Արշակը, հէնց դու էիր պակաս կուռի մէջ, այնպէս կը հասցնեն գլխիդ, որ ծրպ-

տողը անգամ չի դուրս դալ դու կար-
ծում ես որ պատերազմը մեր խողերի
նման բան է: Մէկ էլ հոգս մի քաշել,
ապին քեզ չի տանիլ իւր հետ:

Այս խօսքերի վրայ Արտաւազըը աւելի
ամրապնդուեցաւ իւր մտադրու թեան մէջ
և աւելի պարզ սկսեց խօսել:

— Դուք ինչ ուզում էք ասացէք, բայց
ես էլի գնալու եմ պատերազմ, որովհետեւ
ես սիրում եմ հայրենիքը, չեմ կամենում,
որ նա ոտնակոխ լինի թշամուց: Ո՞րն
է լաւ, թողնենք արգեօք, որ պարսիկնե-
րը նեղեն մեր հայ ազգին, սախակն
նրան ուրանալ Լուսաորչի ս. հաւատը,
թէ գնանք քաջի պէս կռուենք, արիւն
թափենք և չթողնենք, որ մեր հայրենիքը
քանդեն անհաւատները: Չէ՛, ես ձեզ
պէս վախկոտ չեմ, ես կրքնամ, կրկուեմ:

Այս ասելով նա հեռացաւ երկու

եղբօր մօտից և գնաց դէպի իրանց տունը:

Արտաւազըը թէպէտ և չյայտնեց
իւր միաքը ծնողներին, սակայն մայրը
շատ շուտ նկատեց, որ իւր երեխան
փոխուել է և մտածում է մի բանի վրայ:

— Խօ հի՛ւանդ չես, որդիս, դարձաւ
մայրը Արտաւազին, ի՞նչ բանի էիր
մինչև այժմ, ինչո՞ւ չեկար Ժամանակին
հայ ուտելու:

— Ա՛յ ջի Նաթի, դարձաւ նա նաժիշտ-
ներից մէկին, տար երեխին հաց տուր,
զըւելը սառը ջրով ասա՛ լուանան, երե-
խաս հիւանդ է:

— Իսկի ոչ հիւանդ եմ, ոչ էլ քաղցած,
կարեց Արտաւազըը իր մօր խօսքերը:

Այդ զիշեր Արտաւազըը քնի մէջ
անդադար խօսում էր և կրկնում այն
ամէնը, ինչ որ իւր մտքում պճուել էր կա-
տարեւ Երբէք մայրը չէր լսեր որ իւր

որդին երազում այսքան խօսէր: Ասած խօսքերի մէջ աւելի շատ կրկնուած էին հետևեալ բաները. փախի՛ր, մեռի՛ր, Մերութան, տե՛ս, եկայ, յազթեցի, կեցցես Սրտաւազդ:

Միւս օրը Մանուէլ սպարապետը պէտք է յարձակուէր պարսից վրայ: Այն ժամանակներում հայերի մէջ մի յաւ սովորութիւն կար, այն է նախ քան պատերազմ սկսելը ուխտ էին անում, մատաղ անում մի որ և է սրբի, որ զօրքին մօտ էր գտնուում: Հէնց Քաղուանում, որտեղ կենում էր Մանուէլը, գտնուում էր մի փոքր բայց շքեղ մատուռի մէջ սուրբ Յոզահանու ոսկորները: Թաղին մի քանի անգամ մօտակայ քաղաքներից և զիւղերից ժողովուրդը գալիս էր համբուրելու սրբի ոսկորները և խնդրելու, որ իրանց ցաւերին դարման անի: Սպարապետը հրա-

մայիւ էր նախ քան պատերազմ սկսելը, որ ինչպէս իւր բոլոր պալատականները նոյնպէս և ամբողջ զօրքը դայ ուխտ անէ և ապա սկսի դործը: Մատուռը մտաւ նախ Մանուէլը իւր երկու հասակաւոր որդիկրանց և Վաչէի հետ, ապա թագուհի Զարմանդուխտը Մանուէլի կնոջ աիկին Վարդանուշի հետ, սրանց հետ էին նոյնպէս և երեխաները: Վանանց խմբի աղօթողների մէջ ամենաջերմեռանդը, ինչպէս երևում էր, մանուկ Սրտաւազդն էր. նա խնդրում էր ս. Յովհաննէսից, որ իւր ապին թողնէ իրան պատերազմ դնալ, աղաչում էր, որ ս. Յովհաննէսը զօրութիւն տայ իրան, թշնամուն յազթի, պատերազմից անմլաս գուրս դայ, իւր ընկերների առաջ պարծենայ, հռչակուի այնպէս, ինչպէս հռչակուել են իւր հայրերն և պպերը պաշտպանելով հայրենիքը թշնա-

միների դէմ:

Յրբ զինուորները դուրս էին եկել մատուռից, սպարապետը Հրամայեց իր զօրքին դունդ-դունդ կանգնել պատրաստուել արշաւելու: Իսկ կանանց խումբը երեխաների հետ ուղարկեց Վարազբեռան բերդը, որ այնտեղ ապահով մնան մինչև պատերազմի վերջանալը: Մանուկ Արտաւազգին նոյնպէս Հրամայեց, որ կանանց հետ գնաց բայց նրան ախորժեղի չէր լսել Մանուէլից այդպիսի մի կարգադրութիւն:

— Ապի՛, դարձաւ Արդաւազըը նրան, թող ինձ գնամ հօրս հետ պատերազմ, ես էլ կամենում եմ քո որդիների նման գնալ կռուել թշնամու դէմ:

Մանուէլը առաջին անգամ մանուկի խօսքերը լսելով, ժպտաց և ասաց:

— Նեռ քո պատերազմ գնալու ժամանակը չէ, որդիս, իմ որդիքը քեզանից

շատ մեծ են, նրանք քո ընկերը չեն, աեսնում ես ինչպէս խելօք են քո ընկերները, Արշակը և Վաղարշակը, նրանք անխօս գնում են, դու էլ գնա նրանց հետ միասին:

Արտաւազըը նորից ու նորից կրկնում էր, որ չէ կամենում կանանց հետ գնալ, — նրան համոզելու հնար չըկար: Սպարապետը, որին զօրքը սպասում էր պատրաստի սկսեց զայրանալ մանուկի վրայ և վերջը բարկութիւնն այն կէտի էր հասել որ ձեռքի մտրակով սկսեց չարաչար կերպով ծեծել նրա ածելած գլուխը: Այդ ժամանակ սովորութիւն կար, որ երեխաների զլուխը գեր էին անում և միայն կատարին մի փուջ մաղ թողնուով, որ ասում էր ցցունք (քեաքու): Դժուար դրութեան մէջ էր ընկել խեղճ մանուկը, մի կողմից սպարապետը ծեծում էր նրան,

միւս կողմից ամենքն էլ համոզում էին, որ նա լսէ իւր ապուէն: Նա ահամայ մի քանի քայլ արեց դէպի այն կողմը, ուր գտնւում էր կանանց և երեխաների խումբը, կարծես թէ նա համոզուած էր, որ պէտք է զնալ այնտեղ, ուր ասում են, զոնէ այնպէս էր երևում ամէն մէկին:

Գ

Արեգակը կէս օրն էր ցոյց տալիս, բայց նրա ճառագայթները չէին տալիս այն տաքութիւնը, որ պէտք էր սպասել մանր ամպերը անդադար զնում էին դալիս ծածկում նրա երեսը. հեռու սարերի վրայ, որտեղից դալիս էր Նփրատ գետը, երևում էր որ անձրև է գալիս, կայծակը հեռուից պսպղին էր տալիս, թէպէտ և որոտումի ձայնը չէր լսում: Գետի ջուրը մի փոքր պղտորուել էր, հիւսիսային կողմից փչում էր պաղ քամին, թռչունները միայն երբե-

մըն երբեմն երևում էին օդի մէջ, մի քանի անգամ չրթչրթացնում, ծվվում և խկոյն անհետանում: Միջառներն անհետացել էին: Սակայն քանի սահում էր ժամանակը, այնքան ևս բացւում էր արեգակի զոնսա դէմքը:

Սյուպիսի մի ժամանակ էր, որ Հայոց գօրքը իրանց վրանների առաջ պարաստ, կազմուած սպասում էր իւր քաջ սպարապետի հրամանին: Համարեա՛ բոլորի երեսների վրայ վստահութեան և ուրսխութեան նշաններ էին երևում: Պարսկց գօրքը, որին կարողանում էին տեսնել Հայերը, երէկուայ տեղումն էր մնացել, երեւի մի երկու օրուայ հանգստանալու մտադրութիւն ունէր Մերուժանը: Սակայն այսօր նրանց մէջ շարժում էր երևում, — պարսիկները իմացել էին Հայոց սպարապետի մտադրութիւնը:

Մանուէլը երևեցաւ իւր զօրքին. «Կեց-
ցի՛ս մեր քաջ զօրավար, կեցցէ սպարա-
պետ» — [Թնդաց օգը ամենայն կողմից:
Սպարապետն ունէր երկար հասակ և
վայելչակազմ իրան, դիւրեկան և վստահ
դէմք, նա զինուած էր օտից սկսած մին-
չև պուխը: Իւր զօրքը և ժողովուրդը
Մանուէլին նմանեցնում էր անառիկ բար-
ձրը լեռան, երբ նա հագած էր լինում
զինւորական զգեստ և հեծած իւր նժոյզի
վրայ: Սպարապետին ուղեկցում էին իւր
մշտական նիզակակից Սիւնեաց իշխաննե-
րի զլխաւորը, Բարիկը, և ապա հինգ թիկ-
նապահ: Նրա առաջ կանգնած էր 35 հա-
զար զօրք, որից 20 հազարը հետևակ էր,
իսկ 15 հազարը հեծելազօր (ձիաւորներ):
Նա դարձաւ այդ բազմութեան և ասաց.
— Իմ քաջ զինւորներ, տեսէք, մասնա-
ցոյց արեց նա Պարսիկների վրայ, այն-

տեղ ձեր առաջ կանգնած են թշնամինե-
րը, որոնց առաջնորդում է Մերուժանը,
մի հաւատափոխ հայ, որի մեր երկրին
հասցրած անթիւ չարիքները և հարածանք-
ները ձեզ ահա մի քանի տարի է որ
քաջ յայտնի են: Այդ մարդը, որ մեծացել
է մեր երկրում, քրիստոնէական սուրբ
հաւատի մէջ, ծծել է մեզ հետ Հայաստա-
նի զովարար օգը, խմել նրա մեղրահամ
աղբիւրների ջրից, այժմ կամենում է մեր
երկիրը Պարսից գոռոզ Շապուհ թաղա-
ւորի ձեռքը ձգել և կռապաշտութիւն
տարածել մեր երկրում: Մի թէ հայերը կա-
րող են տանել կռապաշտ Մերուժանի կա-
ռավարութիւնը, որին Շապուհը խոստա-
ցել է մեր երկրի վրայ թաղաւոր կարգեր
Ջգաստացէք, արթուն կացէք: Շատ անգամ
յաղթել ենք պարսից զօրավարներին և
նոյն իսկ այդ Մերուժանին, յուսով եմ

որ այժմն էլ նոյնպէս յազթող կը հանդի-
սանանք, կազատուենք փորձանքից, — բայց
այդ բոլորը ձեր բազումներէ զօրութիւննի-
ցըն է կախուած, եթէ կամենաք, կը յաղ-
թենք, եթէ չէ, կը մտանուինք թշնամու
ձեռքը, կը կորցնենք այն ամէնը, ինչ որ
ունենք: Յերի կը զնայ թշնամուն աստուա-
ծապաշտ հայ ժողովուրդը, սրի կերակուր
կը գառնան մեր որդիքն ու կանայքը, պարս-
կաստանի բանտերում կը լինեն մեր հո-
գեորականները, մենք ինքներս կը գլխա-
տուինք անօրէն Մերուժանի հրամանով:

Արիացէք, քաջեր:

Մահից մի վախենաք, այլ ձեր բոլոր
յոյսը զրէք Աստուծոյ վրայ, որովհետեւ
առանց Նրա հրամանին ոչինչ չէ լինու-
մէ: Մեանկ աստուածապաշտ ժողովրդի հա-
մար նշանակում է ժողանդէլ երկրքի
արքայութիւնը:

Նեո սպարապետը չէր վերջացրել իր
խօսքը, որ յուզուած զօրքի մէջ այստեղ
և այնտեղ սկսեցին լսուել բացականչու-
թիւններ, «Պատրաստ ենք մեռնելու ե-
կեղեցու և հայրենիքի փրկութեան հա-
մար, անկցի Մերուժան, Աստուծոյ օղ-
նութիւնը մեզ հետ է, կեցցես մեծ սպա-
րապետ և տէր աշխարհի»:

«Յառաջ» — լսուեցաւ այս աղաղակնե-
րի մէջ Մանուէլի ձայնը և ամբողջ զօրքը
շարժուելով տեղից զիմեց դէպի պարսիկ-
ները: Հնչեցին պատերազմական փողերը,
բարձրացան փայլուն դրօշները և մի ժա-
մից արդէն երկու կողմի զօրքն ևս մի-
մեանց էին խառնուել:

Մանուէլ սպարապետը իւր նիզակակից
Բաբիկէնի հետ յարձակուեցաւ թշնամու
աջ թևի վրայ, ուր նրա կարծիքով պէտք
է լինէր ինքը Մերուժանը: Այս վերջինը

8. 40

մինչև պատերազմի սկսելը բոլորովին Վերս
կիւղ չէր կրում հայոց սպարապետից,
բայց տեսնելով նրա անսպասելի յարձա-
կումը, սիրտը վախ ընկաւ և, որպէս զն
չմտնուելի Մանուէլին, խորամանկութիւն
գործ դրեց, որ իրան չճանաչին կռուի ժա-
մանակ: Նա վեր առաւ իւր զարդերի, սա-
ղաւարդի և իրան ունեցած յատուկ նը-
շանների նմանները հագցրեց շատերի վրայ,
իսկ ինքը հասարակ զինուորի հագուստ
գեցաւ, — կամենում էր սրանով իր անձ-
նաւորութիւնը թաղցնել Մանուէլից, որ
չառ բաւ ճանաչում էր նրան: Երբ երկու
կողմի գնդերը միմեանց զարնուեցան, Մա-
նուէլ սպարապետը վարազի նման Պար-
սից աջ թևի մէջ մտաւ և սկսեց սպա-
նել զլիաւորապէս նրանց, որոնք իրանց
վրայ ունէին Մերուժանի նշանները. և նա
ամենայն անգամ երբ զըրում սպանում էր

դրանցից, այնպէս էր կարծում թէ Մե-
րուժանին է սպանում, սակայն երբ հա-
մողում էր որ նա չէ, զարմանում էր և
չէր իմանում ինչ անի: Աերջը կանչելով
իւր նիղակակից Բաբկէնին, ասաց:

— Տեսնում ես ինչպէս է խնարում մեզ
Մերուժանը, բայց ես նրա մի ուրիշ նշանն
էլ զխեղձ նա ձիու վրայ այնպէս բարձր
է նստում, որ թաղքի ու ռաների մէջ միշտ
արձակ տեղ է մտում, եկ այժմ շարու-
նակեց Մանուէլը, այդ նշանի վրայ ուշա-
դրութիւն դարձնենք, դուցէ՛ դրանով
զանենք անօրէնին: Երկուսն էլ այդ նշա-
նով շուտով ճանաչեցին Մերուժանին,
թէպէտ նա իւր ուրիշ նշանները չունէր
վրան:

Մանուէլը Մերուժանին տեսնելով ասաց.

— Առաջ եկ, այ դու կախարդ, մինչև
երբ պէտք է մեզ խօսես, խորամանկ

սողուէս, քո պատճառով շատերն ընկան
 ձեռքիս տակ, այժմ մենք լաւ ճանաչե-
 ցինք քեզ, ազատուելու գուռ չունես,
 որովհետև այսօր Տէր-Սատուածը քո գոր-
 ծած բոլոր չարիքը քո գլխին է թափելու:
 Մերուժանը, երբ այս խօսքերը լսեց, ա-
 ռաջ գուրս եկաւ, բարձրացնելով իւր նի-
 զակը, երկու ձիաւորներն էլ այնպէս զար-
 նուեցան իրար, որ երկուսն էլ ձիուց
 վայր ընկան և ոչ մէկը չյաղթուեցաւ,
 որովհետև երկուսն էլ հաւասար զօրեց
 էին: Բարկէնը ատենելով իւր ատրոջ և
 Մերուժանի ձիուց ընկնելը, իսկոյն վըսց
 հասաւ և սկսեց նիզակով հասցնել Մե-
 րուժանի կողքերին, բայց ոչինչ չկարո-
 զացաւ անել, այն ժամանակ թիկնապահ-
 ները բարձրացրին Մանուէլին կրկին ձիու
 վըսց և կարեցին Մերուժանի գլուխը:
 Պարսիկները լսելով իրանց զօրավարի

մահուան լուրը ետ քաշուեցան և սկսե-
 ցին փախչել:

Ե

Մանուէլ սպարապետը իւր հետ տա-
 րիւ էր հեծելներին, որովհետև այդ զօր-
 քին նա աւելի հմուտ էր կառավարելու,
 Հայսց զօրքի միւս աջ թևը յանձնուած
 էր Վաչէին, այստեղ գտնուում էր հետե-
 ւակ զօրքը, ուր մէջ ամենագլխաւոր տեղն
 էին բռնում աղեղնաւորները: Այս թևի
 մէջ բոլորի, անգամ թշնամիների, ուչքն
 ու միտքը դարձրած էր մէկ անձնաւորու-
 թեան վըսց, որ կարծես միայնակ կենդա-
 նութիւն էր տալիս այդ թևի ամբողջ
 գնդին, նա իբրև մի լուսատու աստղ փայ-
 լում էր զօրքի մէջ, նրա ոգևորութիւնը
 ջերմութեան պէս տարածւում էր անդա-
 դար զօրականների մէջ: Նայողը այդ ան-
 ձին 15 տարեկանից աւել չէր տալ նա

ուներ փոքրիկ բայց ճիւղն և փայտուչ
 Հասակ, չքնաղ պայծառ և գուարթ և
 րես, սքանչելի, վաւրուն և թափանցող
 աչքեր, այս մանուկի գլխին փայլում էր
 պղնձե թեւաւոր սաղաւարդը, բարակ եր-
 կաթէ գրահը պաշտպանում էր նրա մա-
 տազ կուրծքը, օտները և կռները ապա-
 հոված էին հիւսած երկաթուի արծաթէ
 դառուց կախած էր նախ մի փոքր սուր
 և սպա աջ կողքից ոսկեզօծ կապարձ,
 ուրից երևում էին բաղնաթիւ բարակ պը-
 զովառ նետեր, ձախ ձեւքին բնածու-
 ներ մի ղեղեցիազոր՝ աղեզ, սրի վրայ
 մօտից նայողը կրտսնէր փոքր քանդա-
 կած նկարներ և զանազան գրո թիւններ,
 դրանց մէջ աւելի աչքի էին ընկնում
 ՝ Տէր օգնեալ ինձ և ապա դրա կտակց
 մէջ տեղը Ա. և Վ. տառերը: Մանուկի
 ղէկերից ամենամեծ հողը դարձրած էր

ինչպէս երևում էր, աղեղի, կապարձի և
 նետերի վրայ: Աւ արդարև, մանուկը
 պատերազմում գործ էր անում միայն
 նեան ու աղեղը և երևում էր, որ շատ
 վարժուած է նետաձողութեամբ: Նրա
 թշնամու վրայ արձակած նետերից ոչ
 մէկը իզուր չէր անցնում, ամենայն մէկ
 նետ մէկ պարսիկ էր գորում: Մերուժա-
 նի գրօշակակիրներէց մէկը երբ տեսաւ
 այս մանուկին պատերազմի ամենաապ-
 ժամանակ, սկսեց ծիծաղել, ծաղրել նր-
 քան և, փաթաթելով զրօշը նիզակին
 յարձակուեց նրա վրայ, կամենալով տեղն
 ու տեղը սպանել նրան: Բայց նա ծա-
 նօթ չէր նրա ոյժին: Այդ կայտառ և զե-
 ղեցիկ մանուկը այս անգամ այնպէս պինդ
 լարեց աղեղը և նետը թողեց նրա վրայ,
 որ նետը փղղալով գնաց անցաւ այդ պարս-
 կի փորի միջով, իզուրեց զեանի մէջ:

Պարսիկը վայր ընկաւ, բայց կենդանի
 մնաց: Թշնամին այստեղ էլ էր յաղթուում,
 մանուկը առաւել և առաւել սկսեց ոգե-
 ւորուել և վեր առնելով մի նիզակ սկսեց
 նրանով կոտորել փախչող Թշնամուն:
 Ամէն տեղ պարսիկները յաղթուել էին
 և սրի կերակուր դարձել, դրանցից մի-
 այն մի քանիսները կարողացան ազատու-
 ել փախչելով: Թշնամիները շփոթուեցան
 մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դրանց
 մէջ տարածուեցաւ իրանց զօրավարի
 զլխատման լուրը: Արդէն մութն ընկնելու
 վրայ էր, երբ Հայ քաջերը գազարեցրին
 իրանց կոտորածը սպարապետի հրամա-
 նով:

Երբ յետոյ սկսեցին բոլորեքեան հաւա-
 քուելի Մանուէլի շուրջը, տեսան, որ Վա-
 չէն չկայ, ման եկան և տեսան նրան խրու-
 ած ճահճի մէջ Եփրատ գետի ափին:

բարձրացրին նրան, բայց նա կենդանի չէր:
 Զօրականները լացով բերին նրա դիակը և
 դրին Մանուէլի վրանի մէջ, որ տեսնելով
 նրան արտասուեցաւ:*)

Բայց ո՞վ էր արդեօք այն կորովի մա-
 նուկը, որին մենք տեսանք պատերազմի
 մէջ, — դա մեր Արտաւազդ մանուէն էր:
 Նա միայն երեսանց ցոյց տուեց սպարա-
 պետին, երբ նա ծեծում և ստիպում էր
 նրան հետևել կանանց, թէ գնաց նրանց
 հետ, սակայն երբ փողի ձայնը լսեց, չհամ-
 բերեց և գաղանի կերպով զինաւորուեցաւ,
 մտաւ պատերազմը այդ բանի մասին ոչ ոք
 չէր իմանում, անգամ իւր Հայրը, թէպէտ

*) Այս պատմութեան նիւթը առած է Փ. Բիւ-
 զանդէից: Մ. Խորենացու պատմելով Մերուժանը
 սպանում է Չիրսու գաշտի պատերազմում Սմբատ
 Բագրատունու ձեռքով, Պայ թագաւորի ժամա-
 նակ:

նրա գնդումն էր կուռում:

Միւս օրը բերդից իջան կանայքը: Երբ նրանք հեռուից տեսան Մերուժանի կրտսած գլուխը, կոծ ու յաց բարձրացրին, կարծելով թէ զա իրանց ծանօթ Սամուէլ իշխանի գլուխն է, որովհետև այդ երկուսը իրար նման էին: Բայց երբ մօտեցան, նոր հանդարտեցին և խմացան, որ զա անիծեալ Մերուժանի գլուխն է: Յետոյ բերին Վաչէ իշխանի զիակը, որի վրայ կանայք սկսեցին սուգ անել: Եւ ապա ամբողջ գօրքի ներկայութեամբ պատարագ մատուցանելով, մեծ պատուով ու շքով թաղեցին նրան ս. Յովհաննու մատուռի կշտին: Եթէ մի կողմից մեծամեծները և բոլոր հանդիսականները տիրել էին Վաչէի մահուան առթով, միւս կողմից սւրախանում էին, նայելով նրա քաջ Արտաւազգ որդու վրայ, որի արած քաջագործու թիւն-

ների յուրն արդէն ամենքը զիտէին: Ամենքն ուղում էին տեսնել այն պարսկին, որին նետահարել էր մանուկ Արտաւազգը: Նրանք ապշած նայում էին պարսկի վրայ և զարմանում, թէ ինչպէս նա կենդանի էր մնացել: Սյա առաջին անգամն էր, որ Արտաւազգը իւր մանուկ հասակում մտաւ պատերազմ և այդպէս յաջողութիւն ունեցաւ կուռի մէջ: Բոլորը թէ մեծ և թէ փոքր նախանձում էին Արտաւազգին, նա մանաւանդ նրա երկու ընկեր Արշակ և Վաղարշակը, որոնք շատ ամաստում էին թէ ի՞նչու իրանք էլ չզկնային պատերազմելու:

Մանուէլ սպարապետը երբ տեսաւ մանուկին, երեք անգամ համբուրեց նրան և շփեց գլուխը, յետոյ կանչեց արքայազուն Արշակին և ասաց. — Դուք երկուսդ էլ իմ որդիքս էք, երկսիդ էլ հաւատարմ սի-

րում եմ: Դու, դարձաւ նա Արշակին, երբ
 կը դառնաս Հայաստանի վրայ Թագա-
 ւոր, չմոռանաս քո ընկեր Արտաւազգին,
 սիրիւր նրան այնպէս, ինչպէս ես ձեզ սի-
 րում եմ և օգնական շինիր քեզ նրան: Իսկ
 դու, Արտաւազգ, ինչպէս քաջութեամբ
 սկսեցիր քո գործը, այնպէս էլ շարունա-
 կիր, արիւն Թափի՛ր միշտ ազգի և եկե-
 դեցու փրկութեան համար, բարձր պահի՛ր
 Մամիկոնեանների անունը միւս իշխաննե-
 րի և նախարարների առաջ: Սիրի՛ր ու-
 սումը, հայ ժողովուրդը և նրա սուրբ
 հաւատը:

Երեք տարուց յետոյ Արտաւազգը պը-
 սակուեց Մանուէլի նիզակակից Բաբէկէ
 Սիւնեաց իշխանի Վարդենիկ դստեր հետ,
 որին նա դեռ պատերազմից առաջ սի-
 րում էր: Վարդենիկը, որ սկզբում անտար-
 բեր էր դէպի Արտաւազգը, կռուից յե-

տոյ սիրեց նրան: լսելով նրա արած քա-
 ջագործութիւնները:

Անցան շատ տարիներ. Արտաւազգը դար-
 ձաւ սպարապետ ամբողջ զօրքի վրայ, Ժա-
 ոսնդեց մեծ անուն, փառք և պատիւ բո-
 լորի առաջ, բայց հասարակ ժողովուրդը
 նրան դեռ մանուկ Արտաւազգ էր անուա-
 նում, իսկ երեխաներն ու աշուղները եր-
 գում էին.

Մեծ զօրավար Մանուէլը
 Մեծեց պըուխ մանուկի,
 Ասաց, զնա՛լ մի պատերազմ,
 Կու՛լ կը գնաս դու պարսկի:

Բայց Արտաւազգ քաջարի
 Փախաւ, մշտաւ կըռուի մէջ,
 Զարդեց, փշրեց թշնամուն,
 Դարձաւ մանուկ մեծանուն:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596249

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596245

